

**Основни положения на когнитивната лингвистика.
Инструментариумът на
когнитивната лингвистика и възможностите
му при семантичния анализ на
творителния падеж**

-
1. Основни положения на когнитивната лингвистика
 2. Теоретични и методологични източници на когнитивната лингвистика
 3. Основни области и направления на изследване в когнитивната лингвистика
 4. Кратък обзор на някои трудове, изследващи базови понятия в когнитивната лингвистика
-

1. Основни положения на когнитивната лингвистика

В този раздел от нашето изследване ще се спрем върху някои основни положения от теорията за когнитивната лингвистика, получила бурно развитие и широко разпространение в последните години. Някои нейни основни идейни и методологични конструкти ни се струват особено подходящи и при анализа на творителната падежна семантика. Става въпрос най-вече за анализа на падежната семантика през призмата на понятия като извънезикова картина на света, езикова картина на света, извънезиков фрагмент, сценарий на възникване и развитие на даден фрагмент от извънезикова ситуация, сценарий на поведението на участниците в ситуацията, кодекс на поведението на участниците (някои автори поставят знак за равенство между понятията “сценарий” и “скрипт” – вж. Goddard, 1998: 70). Сценарият се изгражда от последователно разположени във времето и пространството фази, етапи на развитие (вж. Goddard, 1998: 70). Всички тези въпроси са част от инструментариума на когнитивната семантика (придържаме се към разбиранята и на руската семантична школа), която е комплексна област – описват се всички условия и обстоятелства, при които се реализира ситуацията най-вече с помощта на процедурния метод тълкуване (вж. Апресян, 1995: 260). Основна характеристика на **когнитивната семантика** е, че се заличават строгите граници между семантиката и прагматиката. Когнитивната дефиниция на значението на думата е отворена и за информация от енциклопедичен характер. Поради огромното вече количество съществуващи изследвания в областта на когнитивната семантика тук ще се ограничим само с някои, които ни се струват представителни за

идейното развитие на това направление в лингвистиката и семантиката по-конкретно. Извън обсега на вниманието ни ще останат редица изследвания, които тук няма да можем да представим, но които по един или друг начин са ни помогнали да се ориентираме в сложната и разнородна проблематика на когнитивната лингвистика (вж. напр.: Б. Л. Уорф, 1960; J. Greenberg, 1971; Т. И. Арбекова, 1977; А. Вежбицка, 1983, 1996; L. Hantrais, S. Manguel, 1987; А. Бессонов, 1990; Н. К. Рябцева, 1991; В. В. Туrowsкий, 1991; К. Oatley, 1992; F. Ungerer, H-J Schmid, 1996; К. А. Переверзев, 1996; А. Ченки, 1996; В. И. Карасик, 1996, 1997, 2000, 2001; В. Руднев, 1997; Г. К. Хамзина, 1997; Cliff Goddard, 1998; А. А. Залевская, 1999; Г. Г. Слишкин, 2000; Г. И. Кустова, 2000; В. И. Карасик, Г. Г. Слишкин, 2001; И. М. Кобозева, 2001; John R. Taylor, 2003; Е. П. Беляева, 2004; M. Robson, P. Stockwell, 2005 и много др.).

Когнитивната лингвистика е най-разпространеното название на цяло направление в лингвистиката, очертало се през втората половина на миналия век, което привлича към себе си все повече последователи. В САЩ, където това лингвистично направление се е зародило, по-често го наричат “когнитивна граматика”, което се обяснява с по-широкото разбиране на термина “граматика” в англоезичната лингвистика, докато в Русия по-често се използва терминът “когнитивна семантика”, което пък е показателно, що се отнася до източника на това лингвистично направление, а именно – семантиката (лексикална, граматична). Главната отличителна черта на когнитивната лингвистика е не в намирането на нов обект на изследване и даже не във въвеждането на нов изследователски инструментариум и процедури, а в чисто методологическото изменение на познавателните установки (евристики).

Когнитивната лингвистика възниква, от една страна, като естествено продължение на генеративната граматика на Ноам Чомски (идеята за дълбинните структури), а, от друга - като реакция на това направление в лингвистиката и може да се приеме, че исторически когнитивната лингвистика се превръща в алтернатива на генеративизма на Н. Чомски. Обща е идеята да се обясняват и тълкуват езиковите факти и докато за генеративизма обяснението се свежда до намирането на базисни изречения, които поражда останалите, то за когнитивната лингвистика обясненията на езиковите факти много често излизат извън езиковата действителност, придобиват друга природа – неезикова, и то невинаги наблюдаема (историческа, социална, политическа, културна, психическа, етнографска). Влияние върху възникването на когнитивната лингвистика оказват и бурното развитие на лингвистичната семантика, възникването на лингвистичната прагматика, на теорията на текста и на теорията на дискурса.

Езиковата дейност в когнитивната лингвистика се разглежда като един от модусите на “когницията”, в основата на който стоят когнитивните способности, които не са езикови, но създават предпоставки за езиковите. Основополагащ принцип в този подход е мисълта, че не е реално да се говори за езика откъснато от когнитивната дейност на паметта, вниманието, социалните контакти на личността и други аспекти от житейския опит (срв. Р. Лангакер, Дж. Лакоф, А. Вежбицка, Р. Джекендоф и др). Самата природа на естествения език е такава, че той вмества в себе си извънезиковата реалност – психическа и социална.

В когнитивната лингвистика в качеството на моделни конструкции се използват когнитивните структури и процеси в съзнанието на човека: *фрейм* (за нуждите на лингвистиката това понятие е адаптирано от Ч. Филмор), *идеализиран когнитивен модел* (Дж. Лакоф) или *ментални пространства* (Ж. Фоконе), когнитивни операции от типа на *концептуалния извод* Р. Шенк, Ч. Ригер) и др. Активно използван е и терминът **наивна картина на света** (наричана още: наивен образ, наивна представа за света), който е въведен от Л. Витгенщайн в аспекта на философско-логическия подход на изследването “Логико-философски трактат”, но в антропологията и семиотиката идва от трудовете на немския учен Лео Вайсгербер. Според неговата представа езиковата картина е езиково светосъзиждане, т. е. това е действащата в рамките на родния език духовна енергия, която осъществява езиковото преобразуване на света от езиковия социум (вж. Вежбицка, 1996) (повече за термина наивна картина на света вж. по-надолу в изложението, представяме различни трактовки; за същността на когнитивните категории вж. Василев, 1997). Езиковата дейност в когнитивната лингвистика се разглежда като един от модусите на когницията, в основата на който стоят когнитивните способности от неезиков характер, явяващи се предпоставка за лингвистичните. Изследователските принципи на когнитивната лингвистика на практика са инверсия на традиционната програма на психолингвистиката. Представителите на когнитивната семантика смятат, че всеки език е еквивалентен на определена система от концепти, чрез която носителите на езика възприемат, структурират, класифицират и интерпретират потока от информация, идващ от неезиковия свят. Основната функция на концептите в процеса на мисленето е, че те позволяват да се групират обекти с определени сходства в съответни класове.

Днес когнитивната лингвистика е представена от няколко направления и школи. Обединява ги стремежът да се даде на езиковите факти психологично обяснение и да се съотнесат езиковите форми с техните ментални репрезентации и с онзи опит, който те в качеството си на структури на знанието отразяват.

2. Теоретични и методологични източници на когнитивната лингвистика

Новият антропологичен подход позволява на интердисциплинарните области на изследване да преминат на качествено ново равнище. Органичното обединение на различни дисциплини в рамките на единни “антропо-ориентирани” научни проекти, става възможно на базата на когнитивния подход, превърнал се в последните десетилетия в основа на перспективни разработки в редица хуманитарни области, а също и важна част от изследванията в областта на изкуствения интелект (ИИ). Все по-често започва да се говори за почти всички видове научни разклонения като за когнитивни.

Когнитивната наука като цяло включва освен психологията и определени раздели от лингвистиката, логиката, математиката и философията. Когнитивният подход също така е прилаган и в теорията на културата, социологията, философия на културата, антропологията. Когнитивната наука се определя като комплекс от науки, изучаващи съзнанието и висшите мисловни процеси на основата на прилагането на теоретико-информационни модели (вж Меркулов, 2001: 264). Методите и все повече се съобразяват с когнитивните аспекти, в които се включват процесите на възприятието, мисленето, познанието, разбирането и обяснението. Двата най-характерни белега на когнитивните изследвания са антропологичност и интердисциплинарност. От самото си възникване когнитивната наука започва да установява контакти с няколко дисциплини едновременно. Тя започва да обединява, от една страна, традициите на фундаменталните науки – математика, лингвистика, психология и философия, а, от друга – да включва в себе си и нови, паралелно с нейното развитие създаващи се науки и теории – теория на информациите, различните методи на математическото моделиране и компютърните науки, невронауката.

Така се очертават няколко водещи дисциплини в пространството на когнитивната наука: когнитивната психология, невронауката, изкуственият интелект, лингвистиката, философията, философия на съзнанието, антропологията, социологията, комуникативно-когнитивната прагматика. Водеща цел на тези науки се оказва създаването на интегративна картина на езика, човешкото мислене и човешкото поведение. По такъв начин се достига до необходимостта от обединение на точното, естественото и хуманитарното знание. Ще очертаем водещите линии на всяка от гореописаните научни когнитивни области на изследване.

Когнитивната лингвистика има няколко източника и към нея водят няколко пътя поради което тя се схваща като комплексна област на изследване на лингвистични факти. Ще изброим по-общоприетите схващания за тях:

1. Най-напред и преди всичко когнитивната лингвистика продължава съществуващата вече няколко века история на сложните взаимоотношения на науката за езика и **науката за човешката психика** (за психологизъм в езикознанието се говори още от края на XIX век). Спор няма, че функционирането на езика се опира на сложни и неизцяло обяснени все още психологически механизми.

Терминът **когнитивен** в значение на **познавателен** или **отнасящ се към познанието** се появява много отдавна във философската литература. Терминът когнитивен значително разширява своето съдържание и обем с появата на когнитивната психология, която се свързва с изучаването на менталните процеси и с изследването на много аспекти от тези

процеси, протичащи в хода на менталната дейност, а също така и във връзка с въвеждането на нови подходи при разглеждането на психичните процеси (възприятие, внимание, запомняне, мислене и др.), характеризиращи менталната човешка дейност. И в такъв случай когнитивната теория представлява изследване на менталната информация, т. е. Информацията, която се пази в менталния лексикон в мозъка и представлява основата на човешкото съзнание. **Когнитивната психология** (cognitive psychology) – това е психология на познавателните процеси. Когнитивно ориентирано направление в психологията, свързано с изучаване на менталните състояния и менталните процеси, характеризиращи човешкото поведение. Когнитивната психология стои в основата на когнитивната наука; носи названието си от известна книга на У. Найсер, която излиза през 1967 г. И носи аналогичното заглавие. Всъщност, когнитивната психология води началото си още от Декартовия принцип *cogito ergo sum* и се приема, че възникването и е реакция на господстващия бихевиоризъм в психологията от края на 50-те години, който отрича въобще ролята на вътрешната организация на психичните процеси. Бихевиористите в психологията са се придържали към виждането, че проблемите се решават в процеса на достъпното за наблюдаване конкретно поведение на човек. Този тезис е бил поставен под съмнение, защото поведението на човека се определя от неговите вътрешни състояния и ментални, непосредствено ненаблюдаеми процеси и механизми. Другите фактори, които обуславят появата на “когнитивната революция” са: съвременното състояние на лингвистиката, изучаването на паметта, компютърната наука и изкуственият интелект. Представителите на когнитивната психология започват да разбират, че за създаването на нови концепции за устройството на мозъка и за структурата и функционирането на човешката психика, е необходимо да се обединят усилията на специалисти от различни сфери на знанието. Такива психични феномени като памет, внимание, въображение, действие – започват да се изучават с помощта на компютърните науки и науката за изкуствения интелект. Моделът за преработката на информацията поражда важни въпроси: какви етапи преминава информацията при обработката и в какъв вид тази информация е представена в човешкия мозък? Какво получава човек “на входа” (от обкръжаващата го среда) и какво става “на изхода” (в неговото поведение), между стимулите и реакциите. Една от най-популярните идеи на когнитивната психология е сравнението на функционирането на мозъка с функционирането на компютъра и съпоставката на базата данни при компютъра с човешката памет с онази репрезентативна система, която се явява това психично образование. На преден план излиза проблемът за вътрешната репрезентация на знанието. Чрез споменатата вече книга на У. Найсер “Когнитивна психология” (1967) се легитимира и новата психологична дисциплина. Особено внимание се обръща на такива сложни

явления и процеси, каквито са планирането на дейността, видовете и начините на отразяване на света в човешкия мозък, т. нар. **ментални репрезентации**. Различните изследвания показват, че в зависимост от целта и ситуацията са възможни различни форми на репрезентация на действителността (образно-пространствени, вербални, семантични и др.). Това поставя под съмнение идеята за последователната обработка на информацията. Появяват се термини като когнитивна карта, когнитивна схема, близки на термина фрейм, предложен и използван от М. Мински – в областта на изкуствения интелект и от Е. Хофман – в областта на социологията. Всички тези понятия подчертават решаващата роля на “рамката”, “контекста”, “значението”: всичко, което човек възприема и разбира, се помещава в определени рамки на значението и знанието. Повечето психолози приемат за основна тема на когнитивната психология – темата за менталните репрезентации на знанието. Но тази тема варира в зависимост от това в контекста на коя област от общата психология се разглежда. Съвременната когнитивна психология заимства теории и методи от десет основни области на общата психология: възприятие, разпознаване на образи, внимание, памет, въображение, психология на развитието, мислене и решаване на задачи, човешки интелект и изкуствен интелект, езикови функции. Една от важните задачи за решаване е да се създаде такъв когнитивен модел на езика и речевата, комуникативна дейност, която би обединила в интегрална форма информация за производството или пораждането на речта, със сведения за нейното възприятие и разбиране. При решаването на тази задача трябва да се отчита и съвременното състояние на когнитивната психология и на наличието в нея на различни школи и течения. Като цяло може да се каже, че днес когнитивната психология включва всички направления, критикуващи бихевиоризма и психоанализата с интелектуалните и менталистски позиции на Ж. Пиаже, Дж. Брунер, Дж. Фодор. Централен, обединяващ въпрос продължава да бъде въпросът за организацията на знанието в паметта на субекта, а също и съотношението на вербалните и образните компоненти в процеса на запомнянето и мисленето (Г. Бауер, А. Пайвио, Р. Шепард). Интензивно се разработва и когнитивната теория на емоциите (С. Шехтер), на индивидуалните различия (М. Айзенк) и др.

Изследователските принципи на когнитивната граматика представляват фактически инверсия на традиционната програма на психолингвистиката, която пък представлява изясняване на психологическата реалност на лингвистични хипотези, тяхната психологична обосновка, т. е. прилагане на психологическата методология към лингвистичната теория; психолингвистиката в методологично отношение представлява експериментална психология (повече за психолингвистиката вж. напр.: R. F. Terwilliger, 1968; R. Titone, M. Danesi, 1985; I. Taylor, 1990; J. Caron, 1992; T. A. Harley, 2001; J. Field, 2003). Когнитивната лингвистика е устроена на обратен принцип:

представлява обяснение на лингвистичната реалност на психологически хипотези, тяхната лингвистична обосновка. Хипотезите могат да се заимстват от психологията или се построяват непосредствено от лингвисти най-вече за обясняване на лингвистични факти и критерии за оценка на психологическите хипотези служи езиковата интуиция.

Допълнителна сложност във взаимодействието на лингвистиката и психологията предизвиква и разпространената гледна точка, според която обектът на изследване предопределя характера на изследването, което пък означава, че например всяко изследване на менталните категории неминуемо ни свързва със сферата на психологията. Безспорно е, че редица психологически резултати оказват влияние на когнитивната лингвистика (например идеите на гешалт-психологията), но само в случай, че тези резултати се възприемат и адаптират от лингвистите (например Дж. Лакоф).

2. Вторият източник на когнитивната лингвистика е **лингвистичната семантика**. Всъщност, когнитивната лингвистика може да се определи и като “свърхдълбинна семантика” (= търсене на дълбоки смисли) и да се разглежда като свършено естествено продължение на семантичните идеи: опитът да се видят и зад категориите на езиковата семантика (преди всичко граматична) някои по-общи понятийни категории, които естествено се разглеждат като резултат от освояването на света и от човешкото познание. В най-явен вид пътят от лингвистичната семантика към когнитивната граматика е представен в работите на американските лингвисти Л. Талми и Р. Лангакер. Например Л. Талми въвежда за разглеждане редица концептуални суперкатегории, към които могат да бъдат сведени най-разнообразни граматични явления. В областта на методите представителите на когнитивната лингвистика използват възможностите на лингвистичния експеримент, т. е. техните изследвания се опират на интроспекцията и съжденията на информанта (който обикновено е самият изследовател) относно приемливостта на дадени езикови форми. Естествената съсредоточеност на когнитивната лингвистика върху семантичната проблематика и методологическата близост между двете области обясняват стремежа на много автори (особено в Русия) да говорят именно за когнитивна семантика, а не за когнитивна лингвистика или когнитивна граматика. Не може да се отрече, че най-ярките представители на когнитивната лингвистика са тези, които сезанимават предимно със семантиката. Но получените резултати и теоретичните постижения са валидни и приложими не само за семантиката (плана на съдържанието), но и за същинската формална страна на езика. В нашето изследване и ние ще се опитаме да приложим постиженията на когнитивната семантика към проблематиката на падежната семантика. Предста-

вители на когнитивната семантика смятат, че всеки език е еквивалентен на определена **система от концепти**, с помощта на която носителите на езика възприемат, структурират, класифицират и интерпретират потока от информация, идващ от обкръжаващия ни свят. Главната роля, която играят концептите в мисленето, се свежда до категоризация, която позволява да се групират обектите, притежаващи определени сходства, в съответни класове. Главната цел на когнитивната семантика е да се опише структурата на концепта, който стои в основата и обяснява названието на вещите и обектите, закрепени зад него. Такова описание е невъзможно без обръщане към вътрешния опит на говорещия, а това предполага близост на когнитивно-семантичните теории с някои разновидности на философията на съзнанието.

3. Когнитивната лингвистика има и още един, исторически много важен източник. Нейното оформяне става почти едновременно с възникването на така наречената **когнитивна наука** (англ. Cognitive science), наричана още и когнитология и когитология. Предмет на когнитивната наука като цяло е устройството и функционирането на човешките знания. Тя се оформя и развива в резултат на развитието на инженерната дисциплина известна като **изкуствен интелект**. **Изкуственият интелект** (artificial intelligence) – е раздел от компютърната наука (computer science), разработваща “разумните” компютърни системи, т. е. системите, проявяващи характеристики на разумност в човешкото поведение (разбирането на езика, обучението, разсъждението, решаването на задачи и др.). В основата на изкуствения интелект стои убеждеността в принципната възможност да се моделират на компютъра механизмите на човешкия начин на обработка на информация. Антропоморфизмът при изкуствения интелект се състои в стремежа към достигане на сходство между изкуствения модел и човешките процедури. Тъй като по начало хората са съвкупност от концептуални, интенционални и семантични системи, които си взаимодействат в определени обстоятелства, предлаганите компютърни модели също би трябвало да бъдат понятийни, интенционални и семантични (semantically-based). Но точно тези очаквания все още не са оправдани. Най-важното понятие при изкуствения интелект е понятието “изчисление” (работи се със символи) – като база за човешката менталност, която се определя чрез понятието “изчисление” (computation); в това отношение водеща е т. н. компютърна метафора, според която човешкото мислене и компютърните процедури (computing) са в основата си едно и също нещо. В областта на изкуствения интелект влизат разделите на информатиката (разпознаване-

то на естествения език, автоматичния превод, експертните системи, разпознаването на зрителните образи, управлението на роботи, компютърните игри) и техническите системи за решаване на интелектуални задачи. На границата между шестдесетте и седемдесетте години се оформя разбирането, че интелектуалните процеси на човек, с моделирането на които се занимава изкуственият интелект, не могат да бъдат сведени към универсалните закони на човешкото мислене, защото повечето от интелектуалните задачи се решават от човек не във вакуум, а с опората на съществуващи знания от различен характер. Дефинира се и една от основните задачи: разработване на средства, с помощта на които се оперира със знанията (тяхното съхранение, търсене, преработка, получаването от експерти и включването им в компютърни програми). В рамките на когнитивната наука още през седемдесетте години са разработени така наречените езици за представяне на знанията и принципите за тяхното опериране, известни като **правила за концептуалния извод**. Оказва се, че извечната потребност на лингвистите по някакъв начин да се съотнесе езиковия материал с данните от мислителните процеси е възможно да бъде удовлетворена не от психолозите, а от специалистите по изчислителна техника, информатика, на които не са чужди семиотичните категории.

При изкуствения интелект господстваща е семиотичната парадигма на символната обработка на информация (symbolic processing).

Преработката на информация се характеризира и в термините схема, фрейм, скрипт, сценарий (вж. Демянков, 1994: 18).

Господстващо е било мнението, че да накараш изчислителната машина да разбира естествения език е все едно да създадеш интелект. Точно на такъв фон и с оглед на моделите на човешките мислителни способности, разработени в когнитивната наука, и се формира когнитивната лингвистика. Ясно е, че когнитивната наука е комплексна дисциплина, която включва изкуствения интелект (или приложната философия), езикознанието, психологията и неврологията (вж. Демянков, 1994:18). Целта на изкуствения интелект е да се създаде имитация на човешкия интелект с помощта на компютъра. Когнитивната лингвистика е “филиал” на когнитивната психология, използваща арсенала за преработка на езиковата информация за построяването на модели, които да са в състояние да имитират външните прояви на човешкото поведение при решаването на интелектуални задачи. А задачата на неврологията (теорията за функционирането на мозъка) е да свежда човешкото поведение до схеми на взаимодействие на

елементи от нервната система (вж. Демянков, 1994:18). Общият знаменател на такава комплексна когнитивна наука е построяването на модели на познанието и на интелекта, които могат да намерят и компютърно въплъщение.

4. Голяма роля в развитието на когнитивната лингвистика изиграват и наблюденията над когнитивните особености на човешката **култура** –това са изследвания, които се намират в рамките на концепцията за “лингвистичната относителност” на Е. Сепир – Б. Уорф, според която ние разчленяваме природата в посока, която ни подсказва родният език. Езикът оказва решаващо въздействие върху културата и човешкото поведение. Подчертава се и необходимостта от сътрудничеството на лингвистиката с културологията, етнографията, фолклора, психологията, философията и др. (вж. например Н. Landar, 1966).
5. Роля за формирането на когнитивната лингвистика имат и данните от **лингвистичната типология** и **етнолингвистиката**, които позволяват по-добре да се разбере кое в структурата на езика е универсално, но и да се потърсят извънезиковите причини за универсалиите и националното езиково разнообразие.

3. Основни области и направления на изследване в когнитивната лингвистика

Формирането на когнитивната лингвистика преминава през няколко етапа. През 1975 г. за първи път се появява терминът “когнитивна граматика” в работата на Дж. Лакоф и Г. Томпсън “Представяме когнитивната граматика”. Следват няколко капитални труда за когнитивната граматика. През 1987 г. излиза първият том от “Основания на когнитивната граматика” на Р. Лангакер (вторият том излиза през 1991), а също така и книгите “Жените, огънят и опасните предмети” на Дж. Лакоф; “The Body in the Mind” на М. Джонсън; книгата на Р. Джекендоф “Съзнание и изчислителното мислене”, която слага началото на цяла поредица монографии и периодични издания. И в Русия се появяват редица изследвания, първоначално преводни, но впоследствие и оригинални съчинения, които най-напред се публикуват в списание “Новое в зарубежной лингвистике”, за да се стигне до списанието, посветено изцяло на когнитивната проблематика “Когнитивная лингвистика”. Излизат и редица учебни помагала. До началото на деветдесетте години на миналия век когнитивната лингвистика представлява съвкупност от индивидуални изследователски програми, слабо свързани или съвсем несвързани помежду си. Това са изследователските програми на Дж. Лакоф, Р. Лангакер, Л. Талми, У. Чейф, Р. Джекендоф, Ч. Филмор – учени от САЩ. Към

тях се причисляват и редица учени от Русия, които постепенно оформят школата на когнитивната семантика (напр.: Ю. Д. Апресян, А. Н. Баранов, А. Е. и А. А. Кибрик, И. М. Кобозева, Е. С. Кубрякова, Е. В. Рахилина и много др). Известна е и полската семантична школа начело с А. Вежбицка. Когнитивната лингвистика, която първоначално се обединява само от познавателните установки и от изходната хипотеза за обяснителната сила на обръщането към мислителните категории, постепенно придобива свой предмет на изследване, вътрешна структура и свой категориален апарат.

В днешно време в когнитивната лингвистика се отделят няколко области на изследване:

1. **Изследване на процесите на производство и разбиране на естествения език.** Исторически това е най-ранният раздел, който се формира с участието на специалисти по компютърно моделиране на разбирането и пораждането на текста. От водещите лингвисти с когнитивен профил най-значими резултати има У. Чейф, който разработва категориите на текущото съзнание и активацията.
2. **Изследване на принципите на езиковата категоризация.** Тук се отнасят изследванията на Дж. Лакоф, който развива идеите на Елеонора Рош. Показва се неадекватността на традиционните (още от Аристотел) представи за категориите, като множества с ясни граници, към които даден обект или принадлежи, или не принадлежи, като всички членове на дадена категория имат еднакъв статут. Експериментите показват, че на практика границите на категориите са размити, а самите категории имат вътрешна структура: някои от елементите представят категорията по-добре от другите, т. е. представляват нейни **прототипични** членове. Понятието за **прототипа** има много широко приложение: то се използва за интерпретиране на съотношението между фонемата и алофона, за описанието на морфологичните и синтактичните процеси, за разграничаването на понятията език и диалект и др. Освен това самите категории също не са еднакви: сред тях съществуват привилегировани, на които съответстват така наречените **концепти на базово равнище на категоризация**. Названията от това равнище по-рано се усвояват от децата, лингвистично са по-прости, притежават по-голяма културна значимост. Такъв е например концептът “куче” в сравнение с по-високо стоящият концепт “животно” и по-ниско стоящият концепт “пудел”.
3. **Изследване на типовете понятийна структура и на техните езикови съответствия.** И тези изследвания започват своето развитие в рамките на изкуствения интелект (напр.: Р. Абелсон, Р. Шенк, М. Минск – автори на такива популярни категории като

фрейм и сценарий), като впоследствие биват адаптирани за нуждите на лингвистичните изследвания от Ч. Филмор. В изследвания от подобен тип когнитивната лингвистика си взаимодейства със социологията и културологията и като резултат се получават интересни работи с интердисциплинарен характер (срв. възникването на нова област лингвокултурология). **Фреймът** (frame) – във фреймовата семантика се определя като структура от данни за представяне на стереотипни ситуации, особено при организацията на по-голям обем от памет (вж. Демънков, 1996:187-189).

На понятието фрейм съответстват такива понятия като схема в когнитивната психология, асоциативни връзки, семантично поле. Сцените се асоциират с определени езикови фрейми. Сцената се разбира не само като зрителни, но и като други видове вътрешни мислителни образи: междуличностните процеси на общуване, стандартни сценарии на поведение, предписвани от съответната култура и др. Общото във всички дефиниции за фрейма е аналогията с модул за техническо устройство и с рамката в киното. В концепцията на Ч. Филмор терминът модул се възприема като синоним на термина фрейм. Фреймовете се групират в по-големи модули или рамки. **Фреймовата семантика** (frame semantics, frame-and-scene analysis) – е общо название за най-различни видове формализирано описание на дейността на човек в контекста на ситуацията (вж. Демънков, 1996: 189-191). В качеството си на лингвистична концепция фреймовата семантика е предложена от Ч. Филмор и е продължение на падежната граматика. Във фреймовата семантика значенията на думите, словосъчетанията, изреченията, текста и др. се съотнасят със сцени в рамките на общата теория на семантичното знание. Фреймовата семантика се използва и прилага при граматичното описание, в изкуствения интелект и в компютърната лексикография. В началото на 1980-те години фреймовата семантика се е възприемала като програма от изследвания в областта на емпиричната семантика, която представя начина, по който могат да се характеризират принципите на създаване на нови думи и изречения, появяването на нови значения, а също така съвкупността от значения на отделните елементи на текста в едно цяло. Чрез фреймовата семантика се подчертава неразривната връзка при прехода от езика към практиката.

4. **Изследване на когнитивно-семантични хиперкатегории.** Това направление се свързва с името на Л. Талми, който се опитва да определи набора от йерархично подредени **образоформира-**

щи системи – категории, с помощта на които естественият език осъществява концептуално структуриране на представите за действителността (това са категории на когнитивното състояние, конфигурационната структура, разпределяне на вниманието и др.). Сходен кръг от проблеми се разглежда и в работите на Дж. Лакоф и Р. Лангакер (Ленекер).

5. **Изследване на пространствените отношения и на типовете концептуализация на движението в езика.** В тази област се пресичат почти всички основни програми на когнитивната лингвистика. Дж. Лакоф разработва понятието **образна схема** (image-schema) иразглежда някои важни типове схеми (вместилище, част – цяло, път, връзка) и техните езикови съответствия. Сред образоформиращите схеми на Л. Талми най-подробно е разработена категорията на **конфигурационна структура**, в рамките на която се разглеждат граматично зафиксирани понятийни категории като количество, ограниченост, членение на пространството и др.
6. **Изследване на телесната база на човешкото съзнание и език.** В основата на тези изследвания лежи идеята за така нареченото **концептуално въплъщение** (conceptual embodiment), в съответствие на което устройството на понятийния свят на човек и на семантиката на естествения език се обуславя от биологичната природа на човек и от неговия опит на взаимодействие с физическия и социалния свят. Предполага се, че много от понятийните и езиковите категории се отнасят към особеностите на устройството и функционирането на човешкото тяло – например проявите на асиметрия, въплътени в наличието у човек на “горница”, “долница”, “лява част”, “дясна част”. Понятийните представи за тялото са свързващо звено между телесната природа на човек и неговия език. Важна роля се приписва на самото осъзнаване на повърхността на тялото като граница между “вътрешния” и “външния” свят, свързани помежду си с канали (оттук произтичат и метафорите вместилище и канал). С подобни теми се занимават Дж. Лакоф, М. Джонсон, Ф. Варел, Е. Рош, Ю. Д. Апресян (с идеите за антропоцентричността на езика). Доктрината за концептуалното въплъщение е съвместима с общата представа за наличието у разума на телесен носител (оттук произтичат и връзките с невронауката).
7. **Изследване на метафоричните и метонимичните отношения в езика.** Специално с тези проблеми се занимава Дж. Лакоф, който превръща традиционната проблематика в една от най-популярните сфери на изследване в лингвистиката. През 1980 г. излиза книгата на Дж. Лакоф и М. Джонсън “Метафорите, с които живеем”, в която метафората се третира като инструмент за

осмисляне на нови понятийни сфери с термините на сфери, които са близо до непосредствения човешки опит (срв. напр.: буквалното геометрично използване на определението *висок* в словосъчетанието *висок човек*, *високо дърво* и неговите метафорични преноси в механичната сфера (*висока скорост*), термомеханиката (*висока температура*), електротехниката (*високо напрежение*), етиката (*висок морал*, *висока отговорност*), социалните отношения (*висок пост*), трудовата дейност (*високо майсторство*) и др.). Свеждането на разнообразни семантични отношения към достатъчно елементарни (преди всичко пространствени) схеми провокира изработването през 1989 г. от Дж. Лакоф на **Базов списък от метафори**. Съгласно тази теория метафорите могат да бъдат изразени не само с езикови средства, но и с жестове и културни обичаи.

Точно затова метафората може да бъде свързващото звено между езика и културата, защото тя е важен механизъм, с чиято помощ ние разбираме абстрактните понятия и разсъждаваме за тях с помощта на по-простите и конкретни понятия. Кое то пък навежда на мисълта, че метафората е по-скоро концептуално явление, т. е. концептът като организиращ човешкото възприятие принцип.

Както стана ясно, когнитивната лингвистика днес се изгражда от различни направления и школи, които се различават по областта на изследване и по използването на различни процедури за анализ.

Различните учени имат собствена дефиниция и интерпретация на термина когнитивен в зависимост от това какъв е обектът на анализ. Но всички те са обединени от стремежа да се даде на езиковите факти и категории психологично обяснение и да се съотнесат езиковите форми с техните ментални репрезентации и с онзи опит, който те в качеството си на структури на знанието отразяват. И наистина, теорията на прототипите и категориалната семантика на Е. Рош, теорията на концептуалната метафора и на структурирането на предметния свят на Дж. Лакоф – М. Джонсън, теорията на етнокултурната семантика и на ключовите културни концепти на А. Вежбицка, теорията на структурирането на пространството и на фонообразуването на Л. Талми, “ролевата” когнитивна граматика на Р. Лангакер и др. – в същината си отразяват едно и също. И това е връзката на знанията, заложи в езика, със субекта на възприятието, познанието, мисленето, поведението и практическата дейност; пречупване на реалния свят – на представата, разбирането и структурирането за него – в съзнанието на субекта и възможностите за фиксирането му в езика под формата на субектни (и етнически) ориентирани понятия, представи, образи, концепти и модели.

Затова включването в названието на направлението на термина “когнитивен” е съществено и значимо и позволява да се прокара разгра-

ничество между когнитивната лингвистика и функционалната лингвистика, като опозиция и на двете разновидности е формалната лингвистика. На смяна на изследванията, построени на структурно-формални критерии, идва естественият стремеж да се отчита “човешкият фактор” в езикознанието, защото ключът за разбирането на езиковите механизми се крие и в човека като мислещо същество, а не единствено в езиковите форми, разглеждани изолирано. Езикът идва от човека, съществува благодарение на него и е предназначен не само изключително за комуникативните нужди на човека, но и за неговите когнитивни (познавателни) потребности. Това твърдение позволява да се свърже когнитивната лингвистика с комуникативната прагматика и теорията на дискурса. Езикова прагматика, опираща се на когнитивната лингвистика, тръгва от човека, от неговите потребности, мотиви, цели, намерения и очаквания, от неговите практически и комуникативни действия, от комуникативните ситуации, в които той участва или като инициатор, или като изпълнител на второстепенна роля (за първостепенната важност на субекта в ситуацията вж. и Ю. Д. Апресян, 1995). За правилното протичане обаче на комуникативно-когнитивните процеси е важно и всичко това, което остава “зад кадър”, т. е. не намира вербален израз. Става въпрос за индивидуалния опит на личността и за познаването на фоновите знания от различен характер (исторически, културен, социален, етнически, религиозен), защото най-важната цел на когнитивно ориентираните изследвания е да се предаде възможно най-пълно знанието за извънезиковата действителност, която е много по-богата от формалните възможности на който и да е естествен език да я зафиксира и опише. Затова ако въобще може да се говори за “когнитивна революция” в средата на миналия век, то тя се изразява в общата тенденция и склонност към използването на интерпретативния подход в различните дисциплини. Това е стремеж да се открият механизмите, по които човек обяснява света и своето място в света, нещо което намира отражение в лингвистиката, философията, херменевтиката и др. (вж. Демянков, 1994:20; Обзор на по-общоприетите дефиниции на някои основни направления в когнитивната лингвистика и на някои основни когнитивни категории като сценарий, стереотип, фрейм, фреймова семантика, прототипичен подход – вж. у Демянков, 1996).

В най-общ план задачите пред когнитивната лингвистика (най-общо казано) са свързани със следните постулати:

1. Изследват се не просто наблюдаемите действия, а техните ментални репрезентации, символи, стратегии и други ненаблюдавани процеси и способности на човек, които пък пораждат действията;
2. Културата формира човека: индивидът винаги се намира под влиянието на своята култура, която отразява с помощта на езика като общ когнитивен механизъм.

4. Кратък обзор на някои трудове, изследващи базови понятия в когнитивната лингвистика

Основните положения на когнитивната лингвистика се тълкуват и прилагат по различен начин от авторите в зависимост от обекта на изследване. В когнитивната семантика голямо приложение намират понятия като наивна картина на света, тълкуването (като процедура за анализ; за теорията на тълкуването вж. Ю. Д. Апресян, 1995(2): 469, 470) и др. По-надолу в изложението ще представим конкретното изражение, което тези понятия намират в работите на различни учени. Ще се спрем върху изясняването на понятията *концепт*, *концептуализация*, *концептуална категория*, *когнитивно значение*, *наивна картина на света*, *езикова картина на света*, които са важни за нас с оглед представянето в следващите глави на изследването на определени фрагменти и ситуации от извънезиковата действителност, представени с творителни падежни модели. Вече уточнихме в уводната част, че за нас термините картина на света, фрагмент и ситуация се намират в отношения на обхващане и взаимно допълване (нарекохме го принцип на матрьошката). Най-общото понятие е **картината на света**, за чието цялостно описание представа получаваме от всички езикови изразни средства, взети заедно. **Фрагментът** е онази част от картината на света, която може да се предаде с помощта на определена граматична категория (в нашето изследване това е категорията падеж) или пък с помощта на лексикално-семантични категории и други по-общи езикови конструкции. Това означава, че фрагментът е част от цялостната картина. **Ситуацията** е истинският пълнеж и формален езиков експликатор на фрагмента, тя материализира, разчленява и категоризира фрагмента, така че един фрагмент може да бъде изграден от няколко ситуации.

И руската авторка И. М. Кобозева (2000: 65) споделя гледната точка, че информацията за света, която се извлича от опита, се пази в човешката памет не в хаотичен вид, а под формата на различни свързани помежду си конструкции, които в изследванията по когнитивна психология и в разработките по изкуствен интелект се наричат “сцени”, “сценарий”, “фрейми”. В лингвистиката според авторката във връзка със знанията за света се използва предимно понятието фрейм. В лингвистичната семантика освен понятието фрейм за означаването на различни знания за света се използват и термините “глобален модел”, “когнитивен модел”, “псевдотекст”, “база”, “сцена. Авторката определя понятието фрейм като “структура от знания, която представлява пакет от информация за определен фрагмент от човешкия опит (обект, стереотипна ситуация) (за дефинирането на фрейма вж. също така и В. Григорова, И. Папулинова, 2003: 109 —116).

Концептът (англ. concept) е един от основните понятия в когнитивната теория. Най-разпространената дефиниция е, че това е термин, който служи за обяснение на ментални или психични способности на нашето съзнание (вж. напр. Вашакова, 2004: 67). А когницията се определя като процес на познание и неговият резултат. В когнитивната семантика описването на значението на даден езиков знак показва начина, по който човек гледа на света, опознава го и ментално го интерпретира (стр. 68). В когнитивните изследвания процесите на категоризацията са тясно свързани с процесите на концептуализацията (стр. 75).

Общ изходен ориентир в когнитивната лингвистика е мисълта, че природата на езика може да се разбере по-пълно и адекватно, ако се изследва човека и картината, представата за света, която той има (вж. Рузин, 1996: 39). Затова в редица изследвания езиковите проблеми се разглеждат в неразривна връзка със съзнанието и мисленето. Природата на езиковата единица се определя като сложна съвкупност от фактори:

- 1) *екстралингвистични* – обуславят се от обективната природа на отражената в мисълта и езика реалност;
- 2) *концептуални* – обуславят се от закономерностите на отразяване на обективния (неезиков) свят от човешкото съзнание;
- 3) *езикови* – обуславят се от езиковите закономерности.

Първите два фактора се определят като концептуални (неезикови). Концептуалната категория се проявява чрез различен езиков материал (стр. 41). Тя не е монолитна и единна в своята същност и представлява своеобразен континуум от признаци, които съставят нейната същност и признаци, които изцяло противоречат на тази същност. Природата на концептуалните категории се проявява най-ярко в прототипичните единици (стр. 44).

Много точна ни се струва гледната точка на Г. Г. Слишкин за концепта и концептуалните категории (вж. Слишкин, 2000: 128). **Концептът** е единица, призвана да обедини научните търсения в областта на културата, съзнанието и езика, тъй като *той принадлежи на съзнанието, детерминира се чрез културата и се определя и материализира чрез езика.*

Националната концептосфера на всеки народ включва в себе си наивната картина на света на даден език, националната система от ценности, която формира оценъчния компонент на концептите, и определен набор от информация, необходима за успешното общуване в рамките на дадена култура. Този набор от информация, която може да бъде както научна, така и битова, истинна или лъжлива, формира понятийната съставка на концептите. Значенията не образуват отделно концептуално равнище в съзнанието ни (вж. напр. Никитин 1997: 93). Ние виждаме света такъв, какъвто той е представен в понятията, които използваме, а самите понятия, тяхното съдържание, връзки и съотношения се формират в пряка зависимост от действителността и от човешката дейност.

Лексикалното значение може да съчетава в структурата си или два типа съдържание – когнитивно и прагматично, или да се ограничава само с едното (стр. 106). Под лексикално значение на думата се разбира и семантиката на знака (наивното понятие) и онази част от неговата прагматика, която се включва в модалната рамка на тълкуването; лексикалното значение на думата се открива и чрез тълкуването, което представя превод на думата на особен семантичен език (вж. Апресян 1995(1): 69).

Но значенията и понятията са двете страни на обща концептуална система, която е обърната едновременно и към реалния, неезиков свят (понятието) и към знака (значението). Понятието – концепт – това е обобщената, абстрахирана мисъл за явленията, вещите, признаците и ситуациите. То се формира в съзнанието, съхранява се в паметта и с него оперира мисълта (стр. 149). На дознаково равнище на съзнанието (до появата на човешкия език) когнитивното и прагматичното значения съществуват неразделно като два аспекта на едно значение (стр. 607). С появата на човешкия език когнитивната сфера на съзнанието все повече се автономизира от прагматичната.

Важно за нашето изследване е и да се изясни въпросът за това какъв е съдържателният обем на понятието “наивна картина” на света и да се очертаят взаимните му връзки с понятието “езикова картина” на света. За връзката им с темата на изследването вече нееднократно споменавахме. Езиковата картина на света (а и въобще въпросът за картината на света) като лингвофилософски концепт е неразделна част от философията на езика (вж. Gerd Brand, 1979; D. L. Phillips, 1977; Радченко, 2002: 140).

Във всяка авторска концепция се откриват нови аспекти, защото “картината на света” е многолика и поливариантна. Различните (поякога уникални) географски условия, историческите обстоятелства, а и специфичният етнически и културно-религиозен поглед върху живота създават понякога особена колективна представа за света. Оттук и разбирането за паралелно съществуващите светове (вж. Е. Г. Черная, 1993: семантиката на възможните светове, която е пряко свързана и с теорията на относителността), гледната точка за които намира материален израз чрез езикови средства, което пък представлява “езиковата картина” на света. Разбира се, това не противоречи на представите за универсалното в човешкото битие и за универсално действащите езикови закони (стр. 141).

Съществуват две основни направления в изучаването на езиковата картина. Първото се свързва с работите на А. Вежбицка (вж. Вежбицка, 1983, 1986, 1987, 1993, 1996, 1999, 2001 и др.), която изследва характеристиките за даден език концепти – лингвокултурни изоглоси, стереотипи на езиковото съзнание (напр. в руския език концептите душа, тоска, судьба, авось и др.), които се описват от универсален семантичен език *lingua mentalis*, който се изгражда от семантични примитиви, които са преводими (cross-cultural, cross-linguistic) на повечето естествени езици. Второто

направление се формира от работите на Ю. Д. Апресян (вж. Апресян, 1993 (1, 2), 1995 (1, 2), 2001 и др.) и изследователите от тази семантична школа, в която се правят опити да се реконструират характерните за даден език “наивни” виждания за света. В рамките на тази концепция всеки език съдържа определен начин на концептуализация на света, като присъщите на него значения съставят единна система и изразяват определена колективна философия, характеризираща всички носители на този език. Концептуализацията, характерна за даден език, според Апресян е отчасти универсална, отчасти национално специфична. Това виждане за света, което се нарича “наивно”, се отличава от научното с характерните за него наивна геометрия, наивна физика на пространството и времето, наивна етика, наивна психология. Най-общо казано, разликата между подхода на Ю. Д. Апресян и този на А. Вежбицка се състои в характера на семантичния език, който и при двамата автори търпи еволюция в рабирането.

Според А. Вежбицка например картината на света представлява система от интуитивни представи за реалността. На всеки отрязък от време съответства определена картина на света, т. е. хората през различните епохи са имали различна представа за заобикалящия ги свят (вж. Вежбицка 1996).

Понятието “картина на света” се ражда в немската философия на езика през XIX век (вж. В. Хумболдт и идеята му за “езиковото съзнание” на народа), но едва в началото на XX в. се възражда научният интерес към изучаването и прилагането на това понятие (вж. американската етнолингвистика, хипотезата за лингвистичната относителност на Сепир – Уорф и др.) (стр. 141). С помощта на езика ние не просто описваме света, а го отразяваме, защото описанието е само една от езиковите форми на света (вж. напр. Почепцов, 1990: 110). Езиковото отразяване на света може да се разглежда и като езиково мислене, защото е свързано с осмисляне и интерпретация, а не с просто “фотографиране” на извънезиковата реалност (стр. 111). Съотношението между определен участък, фрагмент от действителността и неговото езиково представяне се определя като езикова менталност (стр. 111). Възможните различия между езиковите менталности са достатъчно разнообразни и многочислени. Те могат да бъдат обединени в два класа (стр. 120): а) различия по отношение на това какви фрагменти от света се оказват обхванати от съответните концепти или ситуации и б) различия по отношение на това как са обхванати отделните части от света, покрити с концепти или ситуации. В такъв случай етноспецифична е езиковата интерпретация на света, т. е. езиковата репрезентация и концептуализация на света (вж. и Урисон, 1999: 79). Семантиката на езиковия знак отразява наивното понятие за вещите, свойствата, действията, процесите, събитията и др (вж. Апресян, 1995(1): 56). Създаващата се в продължение на векове наивна картина на света, в която влизат наивната гео-

метрия, наивната физика, психология и др., отразява материалния и духовния опит на народа (стр. 57). Наивната картина за определен фрагмент от света може коренно да се различава от чисто логическата, научната картина на същия този фрагмент. Наивните картини на света, извлечени по пътя на анализа от значенията на думите в различните езици, може детайлно да се различават, докато научната картина на света не е свързана с езика, на който се представя (стр. 59). Според Ю. Д. Апресян (вж. Апресян, 1995(2): 350) изследването на наивната картина на света се осъществява в две основни направления. Най-напред се изследват отделните, характерни за даден език, концепти, т. е. лингвокултурните изоглоси (стр. 350). Това са преди всичко “стереотипи” на езиковото и културното съзнание (срв. споменатите вече типично руските концепти: душа, тоска, судьба, задушевност, удалъ, воля, поле, даль и др.). От друга страна, това са специфични конотации на неспецифични концепти, като например многократно описваната символика на цветообозначенията в различните култури. Приемаме и обобщенията, които прави Ю. Д. Апресян за наивната картина и за концептуализацията (стр. 350):

1. Всеки естествен език отразява определен начин на възприемане и организация (= концептуализация) на света. Изразяваните чрез него значения се групират в система от възгледи, своеобразна колективна философия, която подсъзнателно въздейства на всички членове на колектива.
2. Свойственият за даден език начин за концептуализация на действителността е отчасти универсален, отчасти национално специфичен, така че носителите на различните езици могат да виждат света по малко по-различен начин, т. е. през призмата на своите езици.
3. От друга страна, специфичният начин за концептуализация е и “наивен”, защото в редица детайли се различава от научната картина на света. Но наивните представи за света съвсем не са примитивни и в много отношения са също толкова сложни, колкото и научните.
4. В наивната картина на света може да се отдели наивна геометрия, наивна физика на пространството и времето, наивна психология и др.